

'De tommies brommen, de ramen rinkelen'

Het oorlogsdagboek van Jopie van der Veen

Jopie met haar vader tijdens een wandelmars op 22 juni 1940. Collectie Familie Van der Veen

Van januari 1942 tot oktober 1944 legde een Utrechts meisje haar ervaringen vast in een paar schoolschriftjes. Een selectie uit dit unieke, nooit eerder geopenbaarde document maakt duidelijk hoe bezetting en oorlog het leven van gewone burgers steeds meer op zijn kop zetten.

MAURICE VAN LIESHOUT

Zaterdag 17 Januari 1942

'Zaterdag hebben we altijd vrij, want dan kan de kachel [op school] vrijdagmiddag al uit gaan, we hebben nog maar weinig kolen en daarom hebben we Kerstvacantie gehad tot 12 Jan.¹ 'k Ben net op pepermunt uit geweest, maar niets heb ik kunnen krijgen, maar toevallig stond ik bij Landsman in de winkel en daar stonden in een

kastje 5 doosjes bonbons van 1 ons f 0,48 en 1 doos Kersenbonbons (0,95). Vijf minuten daarna had 'k er al 2 opgehaald (1 kersenbonbons en 1 van 1 ons). Landsman had ze [= de kersenbonbons] gemakkelijk voor f 2,- kunnen verkopen, Moeder bevaart het voor haar verjaardag.' 'Vanavond ben 'k naar Hoffman geweest om daar 10 "vrije" eieren te halen en voor morgen "vrij vlees" ' [vrij wil zeggen "niet op de bon"]

'Bij de Gooier kon je nog lekkere zandkoekjes krijgen (ze kosten maar 35 c[ent], p[er], ons) maar dan moest je voor 1 kilo 1 boterbon geven en de nodige bloem[-] of broodbommen.'^{2,3}

Drie schoolschriftjes

De eerste belevenissen die Jopie (Johanna Ria) van der Veen (geboren 1926) in januari 1942 vastlegde zijn weinig spectaculair, maar wel typerend voor haar oorlogsaantekeningen. In drie schoolschriftjes noteerde ze tussen 17 januari 1942 en 9 oktober 1944 hoe de oorlog het dagelijks leven in huize Van der Veen beïnvloedde.⁴ Het tekort aan levensmiddelen en andere goederen zoals brandstof en de al of niet geslaagde pogingen toch iets te bemachtigen, hield ze nauwkeurig bij.

De toenemende vrijheidsbeperkingen die de bezetter de Nederlandse burgers oplegde en incidenten met Duitsers en 'foute' Nederlanders vormen andere terugkerende thema's. Naarmate de oorlog vorderde, nemen de aantekeningen toe over luchtalarm, massaal overtrekkende bommenwerpers en door de Duitsers neergehaalde vliegtuigen. En het had niet veel gescheeld, zo blijkt uit Jopies relaas over de dramatische nacht van 22 op 23 juni 1943, of het gezin Van der Veen was zelf slachtoffer geworden van oorlogsgeweld.

Tussen kleine, dagelijkse ongemakken en grote, dramatische gebeurtenissen maakt Jopie in haar aantekeningen geen verschil. Opmerkingen over razzia's, vergeldingsacties en bombardementen staan te midden van verlagen over aardappeltekorten en in beslag genomen fietsen. En

soms vallen beschrijving en gebeurtenis samen, zoals in een van de eerste notities:

Woensdag 21 Januari 1942

'Zij zijn goed aan de gang buiten, lichtkogels, bommen, afweergeschut. De tommies brommen. De ramen rinkelen af en toe als er een bom valt. Het is mooi helder weer en ze zitten in de buurt van Soesterberg (...) er rolden net zeven bommen achter elkaar - hard -, de ramen rinkelen, weer een, nog een, afweergeschut. De Engelsen hoor je brommen. (...)'

Toen Jopie haar eerste aantekeningen maakte was ze 15 jaar oud. Naast haar vader (toen 43) en haar moeder (44) bestond het gezin uit zeven kinderen, van wie Jopie de derde was. Gerrie (17) en Meta (16) waren haar oudere zussen, daarnaast had ze drie jongere zussen, Lida (13), Henny (10) en Rietje (6), en één jongere broer, Bert (7). De vader werkte voor verschillende bedrijven en particulieren als boekhouder, de moeder deed het huishouden, daarin tijdens de oorlogsjaren ondersteund door oudste dochter Gerrie. Jopie zat, net als Meta en Lida, tijdens de oorlog op de Van Beeck Calkoenschool, een MULO in de Havikstraat. De familie was gereformeerd en ging ter kerke in de in 1937 gebouwde Tuindorperkerk. De Van der Veens woonden in Tuinwijk, een middenstandswijk die in 1930 gereed gekomen was en waar vooral ambtenaren huisvesting vonden. Hun adres was Van Swindenstraat 134 aan de uiterste noordoostkant van de wijk vlakbij de gasfabriek. Volgens Bert van der Veen waren de buren op 132 lid van de NSB, net als de bewoners van 130. Maar 'het waren geen slechte NSB'ers'.⁵

Voedseltekort

Vooral in het eerste schriftje kunnen we bijna van dag tot dag lezen wat er bij de Van der Veens op tafel kwam en hoeveel moeite de gezinsleden moesten doen om voldoende te eten te hebben. In de eerste maanden maakt Jopie melding van tekorten aan brood (19 januari 1942), snoep (24-1), volle melk (29-1), aardappelen (5-2), vlees (11 en 16-2), koekjes (19-2) en rijst (20-2). Soms was het gezin door zijn bonnen heen voor een bepaald product, soms was het gewoonweg niet te krijgen. Het verwerven van levensmiddelen en brandstof werd in de loop van de oorlog voor veel gezinnen bijna een dagtaak en het was de kunst allerlei adresjes te weten waar nog iets te krijgen was, contacten te hebben buiten de stad, een artikel te kunnen ruilen waar veel vraag naar was en vooral tijdig ter plekke te zijn als er wat te halen viel. Vaak stonden er lange rijen en was er veel geduld nodig om aan de beurt te komen. Oudere kinderen, zoals Jopie, werden ingeschakeld om schaarse goederen te bemachtigen. Winkeliers gaven voorrang aan hun vaste klanten, maar niet iedereen nam daar genoegen mee, zoals blijkt uit het volgende incident:

Een gedeelte van Tuinwijk (voorgrond) en Tuindorp (achtergrond), waarschijnlijk gefotografeerd vanaf de gasfabriek. Op de voorgrond links de Van Swindenstraat. Ook het huizenblok rechts hoort daar gedeeltelijk toe. Vanaf de rechterbenedenpunt op de foto loopt de straat dan eerst flauw naar links en maakt vervolgens een hoek van 90 graden naar links. Op dat laatste stuk langs de noordwestkant van het terrein van de gasfabriek bevond zich nr. 134, het huis van de familie Van der Veen. Op de achtergrond is de Tuindorperkerk te zien.

HUA, Collectie Beeldmateriaal

Dinsdag 23 [=24] februari 1942

fotobijchrift

'(...) Zaterdagmiddag ben ik weer naar Vos [= sigarenhandel De Poort van Vos, Poortstraat 85] geweest om te kijken of er wat sigaren of iets dergelijks was te krijgen. (...) een paar minuten voor 3ën stonden er ruim 150 [mensen]. Vooraan stonden een paar smeerlappen die geen klant waren maar toch het meeste wilden hebben, maar dat gelukte hen niet want de klanten werden steeds aangewezen en met groepjes binnengelaten (...). Maar toen het klokslag 3 was en de deur geopend werd begonnen ze toch te duwen, te duwen om in de winkel te komen en het eerst aan de beurt te zijn. Maar het liep anders. Ten 1ste riep ze al een paar klanten maar door die Wijk C'ers werden ze niet doorgelaten. Maar ten slotte gelukte het dat er een paar klanten door konden en daar was ik ook bij. Toen de deur weer op slot werd gedaan begon het buiten al wat rumoeriger te worden en men begon op de deur en de ramen te bonzen. Maar dat werd te gek. Nu werd de politie opgebeld en even later

Rijwachtende mensen (voedseldistributie?) ter hoogte van Nachtegaalstraat 94, 1943
HUA Collectie
Beeldmateriaal
© Nico Jesse / Nederlands Fotomuseum

kwam er 1 politie die zich door alles heendrong en de winkel inkwam. Daarna kwam hij weer naar buiten en zei: "Voorlopig is de verkoop stop gezet" waarna hij weer naar binnen wilde gaan. Maar dat was de mensen ook al weer niet naar de zin en het werd nu een gedouw van heb ik jou daar. Toen begon de politie anders op te treden en sloeg de mensen uit elkaar want binnen 5 minuten was de hele stoep leeg.
'Ik heb 1 pakje sigaretten van 90 c[ent] gekregen + 5 zuivere papiersigaren (...) Later hoorde ik dat de mensen die geen klant waren 1 sigaar hadden gehad.'

In juni 1942 ontstond een groot tekort aan groenten en moesten de Van der Veens zich veel moeite getroosten om bij groenteboer De Groot aan de Hogedijk en hoveniers in de omgeving wat te pakken te krijgen. Zoals uit de aantekening van 17 juni blijkt (zie afbeelding) was het vervoeren van groenten niet zonder risico. In de loop van de oorlog ging het menu steeds meer afwijken van wat moeder Van der Veen daarvoor op tafel zette. Jopie maakt onder andere melding van een mislukte cake van 'vieze, bevroren, zand' aardappelen ('het is spurrie' 18 januari 1942),

kapucijners als ontbijt (23-1), bruinebonensoep op oudejaarsavond (2-1-1943), maar ook: 'echte boerenmelk, zò van de koel! Dat is zo lekker!!!!' (14-5-1943). Volgens de familieoverlevering zou er in het laatste oorlogsjaar ook een keer soep met rattenvlees geserveerd zijn. Toen Jopies zus Meta ging werken bij het toenmalige Laboratorium van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid zou ze laboratoriumratten mee naar huis hebben gekregen. Behalve honger werd er tijdens de oorlogswinters veel kou geleden. Begin 1942 was er op school een tekort aan kolen en kregen Jopie en haar zussen wekenlang geen of nauwelijks les. Ook in de Tuindorpkerk was het steenkoud vanwege een kapotte, niet te repareren centrale verwarming. Dankzij vaders contacten in Hilversum en de nabijheid van de gasfabriek, waar de bewakers niet optraden tegen kolendieven of zelf cokes ruilden tegen andere goederen, hadden de Van der Veens in de eerste oorlogsjaren geen gebrek aan brandstof. Tot eind 1944 wist het gezin aardig te overleven. Maar tijdens de hongerwinter, zo vertellen de nog in leven zijnde kinderen, werd er veel honger geleden -

waartegen de consumptie van tulpenbollen weinig hielp - en brachten de kinderen vanwege de hevige kou hele dagen door in bed. Het zijn ook die uitzonderlijke omstandigheden geweest die verklaren waarom Jopie ophield met haar dagboek.

Kleine verzetsdaden

Wie 'goed' en 'fout' is, was voor Jopie van der Veen tijdens de oorlog een uitgemaakte zaak. In het gezin heerste een sterke anti-Duitse sfeer, er werd regelmatig naar illegale radiozenders geluisterd en het koningshuis gold als hét symbool voor de Nederlandse vrijheid. In haar dagboek steekt Jopie haar oranjegezindheid niet onder stoelen of banken. Het omslag van het tweede schrift heeft ze versierd met de namen en initialen van de leden van de koninklijke familie, Nederlandse vlaggetjes en vele malen 'O.B' en 'O.Z.O.' ('Oranje Boven' en 'Oranje Zal Overwinnen'). Jopie en haar familie wisten heel goed dat je op symbolen en afkortingen moeilijk te pakken was.

Maandag 31 Augustus 1942

'Vandaag is de Koningin jarig. Nu merk je al niets bijzonders meer. Verleden jaar hadden we een stok met een paar goudsbloemen in het voortuintje gezet. 's avonds kwam de politie en we moesten het direct opruimen om geen aanstoot te geven. Als we dat nu ook eens deden, kwamen we er niet zo makkelijk af als toen. (...)'

De pagina's waarop ze het nieuws van de geboorte van prinses Margriet beschrijft zijn versierd met margrietten en guirlandes en maken melding van kleine 'verzetsdaden':

Dinsdag 20 Januari 1943

'Gisterenavond werd er voor Radio "Oranje" gezegd dat Prinses Juliana in het ziekenhuis te "Ottawa" vertoefde en dat er elk ogenblik iets verwacht kon worden.'
'De omroeper waarschuwde tevens dat men niets door de telefoon moet zeggen, omdat alles onder contròle staat.'
'Straks ga ik naar de Groot toe om wat wortels te krijgen.'
'Bij "Müller" en v.d. Wurf hebben we een boterhamzakje met "Een Prinses geboren" door de brievenbus gegooid. (...)'
'Henny heeft op Zang "Tuindorpkerkkoo" beschuit en prikkellimonaade gehad. Dat is ook even gewaagd! (...)'
'Op de Roomse scholen hebben ze toch nog "Oranje Boven" gezongen.'

Vrijdag 23 Januari 1943

'Meta heeft een Margriet - broche gekocht, die heeft ze toevallig van een kennis gekregen, want de echte zijn in de winkels al niet meer te krijgen (...). Bij grote zaken moet men 2 Margrietten van andere kleuren kopen en dan krijgt men 1 echte witte. De mensen hebben de winkels bestormd.'

Schorriemorrie

Voor de Duitsers, ook als dat afgebeulde Oostfront-soldaten waren, en vooral voor Nederlanders die heulden met de vijand heeft Jopie in haar dagboek slechts minachting.

Dinsdag 14 April 1942

'Zaterdagavond zijn er in Tuindorp Mofen uit Rusland aangekomen. Ze zagen er smerig uit: dik onder de modder, lange baarden vuil en ongewassen.'
'Ze moeten allen in Tuindorp worden ingekwartierd dat zal wel niet prettig wezen.'

'Ook hadden ze "beestjes" bij zich. Maar de keuken en proviandwagens waren nog goed gevuld, blikken met ham en vlees waren er nog in overvloed.'
'Ze rookten zelf[s?] doosjes sigaretten op.'

Zaterdag 25 April 1942

'Vandaag is het "feestdag" want we krijgen een NIEUWE burgemeester lid van de N.S.B. genaamd "Ravenzwaai". Ter ere van deze "kameraad" waaien er N.S.B. vlaggen, overal zelfs van de "Dom".
'Hij spreekt een rede uit die men over de radiodistributie beluisteren kan, maar daar niet iedereen radiodistributie heeft kan men over luidsprekers die in de Nachtegaal- en Nobelstraat waren aangebracht zijn "verradersstem" horen (Er zullen er wel niet veel geweest zijn die ernaar geluisterd hebben).
'Vanmorgen vroeg zijn er rijmpjes op de burgemeester uitgestrooid: erg mooi zijn ze niet maar één zal ik er op schrijven, de andere is een beetje te bar.'
'I "Mannen, past op uw vrouwen"
'Want hij is niet te vertrouwen"
en er is zelfs nog een derde dat be-

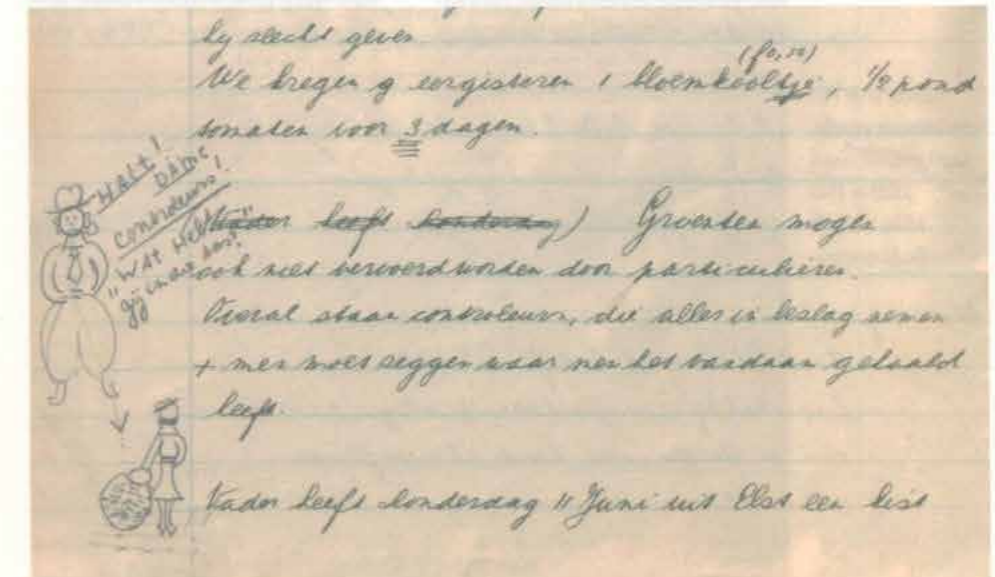
schrijft dat de burgemeester al 23 kinderen heeft (Wie al niet burgemeester kan worden).
[op 31 maart werd burgemeester Ter Pelkwijk ontslagen, op 25 april werd zijn opvolger, de burgemeester van Zaandam en protégé van Mussert, C. van Ravenswaay, geïnstalleerd; de belangstelling voor de plechtigheid onder de bevolking was inderdaad minimaal]

Maandag 13 Juli 1942

'(...) De Kermis is hier nu in vollen gang. De opbrengst is voor de "Winterhulp" (...) en nu zou men denken dat er bijna niemand heen zou gaan maar ho maar, al dat schorriemorrie N.S.B.'ers enz. gaan er heen en nu wordt het heus druk bezocht.'
'Ook wordt het natuurlijk op Zondag gehouden maar onder de kerkdiensten is het gesloten. Ze zijn dus daarmee behoorlijk want b.v. de zweef-

Uit het knipschrift uit 1941
Collectie Familie
Van der Veen

Fragment uit het eerste schrift, 17 juni 1942
Collectie Familie
Van der Veen

Jopie (links) met haar jongste zus en broer, Rietje en Bert, en haar vader, waarschijnlijk eind jaren dertig in de Prof. Dr. Magnuslaan (Tuindorp) gezien vanaf de brug over het Zwarte Water. Collectie Familie Van der Veen

molen staat bijna vlak tegen de Jacobikerk aan.' 'Wij hebben ook een stelletje van die meiden in de klas die er heen gaan. Rotzakken.'

[de Winterhulp Nederland was door de Duitsers opgericht om de 'goede bedoelingen' van de bezetter te tonen; in alle Utrechtse protestantse kerken werd op 5 juli een brief voorgelezen waarin tegen de kermis ge- protesteerd werd]

'Beesten zijn het'

De haat tegen de Duitsers groeide alleen maar toen de bezetter het gewone leven steeds onaangener maakte. De beslagleg-

ging op radio's, fietsen en andere goederen en het instellen van de avondklok beperkte de bewegingsruimte van vele burgers.

Donderdag 23 Juli 1942

'Ze hebben nu weer wat anders. De "Duitse Wehrmacht" heeft voor haar doeleinden wat "herenfietsen" nodig (...) Maar voordat dit in de krant stond, had men eerst nog een andere manier om ze onbeschadigd in de handen te krijgen (...) een paar mannen gingen maar in de stad op een druk punt of op een brug staan, en iedereen die op een herenfiets reed (geen damesfietsen!) moest hem direct inleveren (...)'

'In Tuindorp werd in elk huis huiszoeking gedaan en iedere herenfiets werd in beslag genomen. Er waren heel wat mensen die hun fiets als de bliksem verstoep hadden b.v. in de kelder of op zolder in de kast. Zo was het bij ons ook (...)'

Woensdag 4 mei 1943

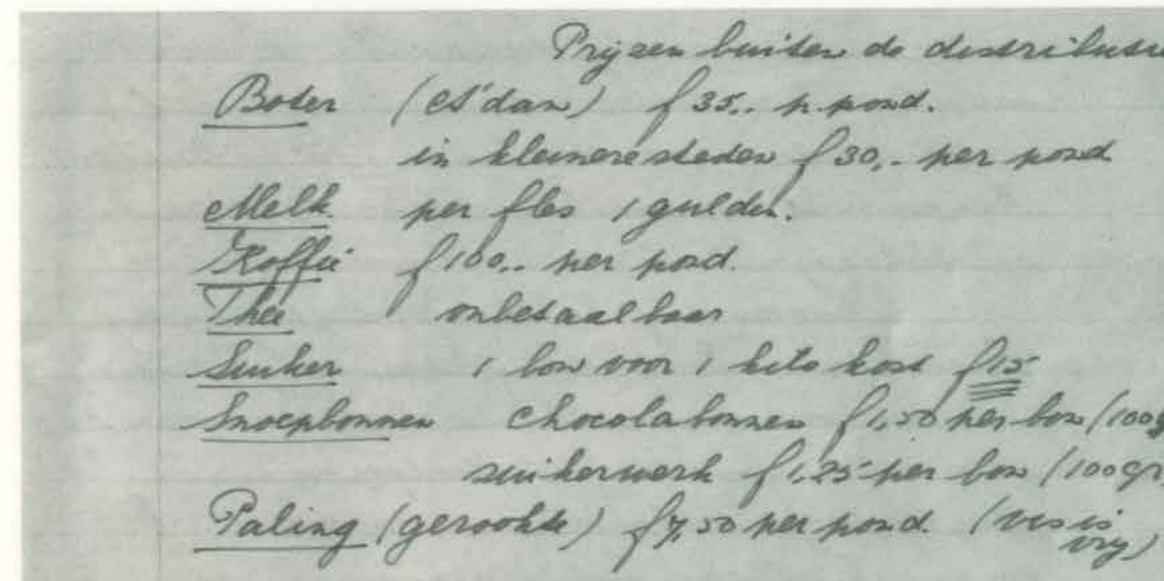
'We mogen al om 9 uur binnen zijn, dus zo gaan we vooruit. De tijd dat we binnen moeten wezen is nu van 9 - 4 uur [de avondklok gold eerst van 8 uur 's avonds tot 6 uur 's ochtends] maar tussen die tijd hoef je je niet op straat te vertonen want o wee, degene die op straat is is niet gelukkig. Ze schieten maar raak, waar die ploerten je raken komt het minder op aan (...) Verleden week heeft Moeder de politie voor de lol eens opgebeld en gevraagd of ze 's avonds wel in haar voortuintje mocht werken, maar o neen, dat mocht volstrekt niet, evenmin in de achtertuin (...) Vooral als het 's avonds warm weer is, is het niet uit te houden vooral omdat ook al de ramen gesloten moeten blijven, maar daar storen we ons maar niet aan.'

Vrijdag 14 mei 1943

'(...) Bekendmaking (in eigen woorden). Iedereen die geen N.S.B. er (rotzak) is moet zijn radiotoestel inleveren voor de veiligheid. Degene die lid

Gezicht in de Van Swindenstraat, ansichtkaart gemaakt tussen 1930 en 1940 HUA, Collectie Beeldmateriaal

Prijzen zwarte handel, tweede schrift 22 mei 1943 Collectie Familie Van der Veen

is van de ploertenbende mogen hun toestel behouden, mits ze het maar even aanvragen.' 'Dan maar geen radio, want N.S.B. worden we nooit!'

Deportaties en dwangarbeid

Veel ingrijpender dan voornoemde ongemakken waren de deportatie van joden, het oppakken van jongens en mannen als represaille tegen verzetsdaden en de oproepen tot dwangarbeid. Voor Jopie van der Veen en haar gezinsleden kwam de oorlog daarmee wel heel dichtbij.

Woensdag 11 Februari 1942

'(...) Vader vertelde dat het perron vol staat met Joden die gevlucht zijn uit Duitsland en die toen in ons land zijn gekomen waar ze nu weer worden opgehaald.' [het betreft hier waarschijnlijk de 150 staatloze joden die op 9 februari overgebracht werden naar Amsterdam of Westerbork]

Vrijdag 21 Augustus 1942

'Al de Joden moeten Utrecht verlaten. Waarschijnlijk moeten ze naar Duitsland of Polen. Het is gewoon een verschrikkelijk gezicht.' 'Dinsdagavond kwam Gerry helemaal overstuur thuis (...) [de bus] zat stampvol met Joden die zich in Amsterdam bij de Joodse Raad moesten melden. Ger vertelde dat het zo'n zielig gezicht was dat niemand zich meer goed kon houden.'

'De kinderen worden hier in kampen ondergebracht, de mannen gaan naar Polen, en de vrouwen naar Duitsland, zo zegt men. Alleen de mannen boven de 50 mogen blijven.'

Maandag 8 februari 1943

'Zaterdagmiddag zijn er vreselijk veel studenten door de W.A. en "der Deutsche Wehrmacht" opgehaald, in overvalwagens gestopt en ----- waarheen? (...) 'Maar bij dit alleen is het niet gebleven, oh neen want vanmorgen zijn op de M.T.S. de H.B.S en enz. enz. bij de Middelbare scholen al de jongens die 18 jaar waren, opgehaald.' 'Nu blijkt het dat dit een strafregel moet zijn omdat onze geëerbiedigde landverrader Seyfford vermoord is.' [op 5 februari was Seyffardt, commandant van het Vrijwilligerslegioen Nederland geliquideerd door een lid van de verzetsgroep CS-6] '(...) Ook bij ons op school waren al jongens van 18, 19 jaar, maar 's middags waren ze er al niet meer (...)'

Dinsdag 9 Februari 1943

't Wordt hoe langer hoe mooier! (...) De nacht van Maandag op Dinsdag heeft Jo Rijks [verloofde van Jopies zus Gerrie] bij ons geslapen omdat men in Tuindorp zei dat de jongens die een beetje flink en sterk zijn (op de leeftijd kijken ze al niet eens meer) van hun bed worden gehaald (...) De jongens worden naar Vught vervoerd, maar wat zouden ze er mee moeten doen?'

'Mijnheer Maas [directeur van de mulo] heeft op school nog gewaarschuwd en gezegd dat ze [de jongens] gerust weg mochten blijven.'

Woensdagavond 10 februari 1943 zeven

'Op school hebben we bijna geen jongens meer (ongeveer nog 6) zodat het wel een meisjesklas lijkt (...) Gisteravond is er een extra trein weggereden met al onze jongens, achter de machinist stond een W A kerel met een revolver op hen gericht (...) Meta is van alle kanten gewaarschuwd dat zij op moest passen, want de meisjes werden ook al opgehaald (...)'

Donderdagavond 11 februari 1943 7 uur

'(...) Beesten! zijn het niets anders dan Beesten! en een branie dat ze hebben dat is meer dan bar.' 'Moeder is ook van alle kanten gewaarschuwd dat de meisjes van 16 - 22 jaar opgehaald worden. Maar ja, 't zijn nog maar geruchten en daar alleen word je al gek van.'

Zondag 7 Maart 1943

'(...) In de laatste tijd worden er geen jongens meer opgehaald. Uit Vught komen er af en toe weer een paar studenten terug, maar ze zitten van kop tot teen onder de huis en zijn vreeselijk zenuwachtig (...) ' Kort daarna werden jongens opgeroepen voor de Arbeidsdienst, nadat in september 1942 al 3.500

Familiefoto gemaakt t.g.v. het 25-jarig huwelijk van de ouders Van der Veen, mei 1948. Achterste rij v.l.n.r.: Meta, Jo Rijks, Gerrie, Jopie, Lida, Henny. Voorste rij v.l.n.r.: Rietje, vader, moeder, Bert. Collectie Familie Van der Veen

volwassen Utrechtse mannen daarvoor waren aangewezen.

Donderdag 17 Juni 1943

'(...) Eergisteren stond er een bekendmaking in de krant dat de jongens van 18, 19, 20 enz. enz. allemaal naar Duitsland moeten. Er wordt geen enkele uitzondering gemaakt (...)'
'Uit onze klas moeten ook 3 jongens weg (...) Of ze nog op school zijn, daar trekken die ploerten zich toch niets van aan.'

Maandag 21 Juni 1943

'(...) Alle dagen zijn tegenwoordig wel beroerd maar vandaag is het helemaal een rottag. Jo [de verloofde van Gerrie] is vanmorgen vroeg al weggegaan. Hij is ondergedoken (...)'
'Van Müller hebben we de trekker gekregen om de radio in te leveren. We hadden hem op 't oranje kussen gezet en er over heen 'n kleedje. 't Leek wel een begrafenis (...)'

Woensdag 15 September 1943

'(...) Overall wordt in de laatste tijd huiszoeking gedaan. Vooral bij de onderduikers. Bij Rijks zijn ze ook geweest maar ze hebben gewoon gezegd dat ze niet wisten waar Jo was maar dat ze steeds gedacht hadden dat Jo in Duitsland zat (...)'

Zaterdag 8 October 1944

'(...) Vanmorgen om 5.30 stonden Meta en ik op om melk bij de boer te

halen. (...) Toen we op 't hoekje van de Blauw Kapelsche weg waren (...) zagen we een groot aanplakbiljet zitten waarop stond dat mannen en jongens van 17 - 50 jaar zich deze morgen om 9 uur moeten melden op het Vreeburgplein om graafwerkzaamheden te verrichten (...) We hebben vader, Mijnheer Müller en v. Dijk, Sloof direct gewaarschuwd (...)'
[Müller was een buurman, Van Dijk de melkboer die aan huis kwam en ook een winkeltje had op de hoek Van Swindenstraat/Pieter Nieuwlandstraat]

Hoge steekvlam

Tot de meest dramatische episode uit Jopies schoolschriften horen de beschrijvingen van nachtelijk oorlogsgeweld dat zich soms heel dichtbij afspeelde. In april 1942 waren Jopie en Meta ooggetuige van het neerstorten van een Engelse bommenwerper:

Vrijdag [3] April 1942

'De laatste dagen is er 's avonds meestal wel wat in de lucht te zien. Vliegtuigen, lichtkogels, bombardieren enz. maar Dinsdag? 's avonds om een uur of 10 waren ze knapjes bezig. De hele avond kon men in de verte bommen horen gooien en overal hoorde men de tommies brommen. Maar om 10 uur lagen Meta en ik op bed nog wat te praten toen ik in de wastafel-spiegel opeens een hoge steekvlam zag

(De gordijnen waren open!) We sprongen tegelijk uit ons bed en zagen in de lucht, de kant van Soesterberg uit: lichtkogels in allerlei kleuren, zoeklichten enz. terwijl de ramen rinkelden van de bommen die daar in de buurt terechtkwamen.'

'Opeens steeg er een brandend ding in de lucht dat zich langzaam voortbewoog langs de horizon. Het was een vliegtuig waarvan de staart in brand was geschoten. Nadat het een eindje gevlogen had, dook het naar beneden steeg daarna nog even steil de lucht in waar het nog een seconde doorvloog en toen stortte het naar beneden (...)'
'Het was griezelig en samen stonden we te rillen voor de ramen. Het was een Engels vliegtuig dat boven de kom der Gemeente Zeist vloog, maar vlak voor de dood van de piloot heeft hij zelf nog heel wat mensenlevens gered door het vliegtuig toen het voor de Iste keer naar beneden stortte daarna nog even opsteeg om vervolgens buiten Zeist neer te komen.' [waarschijnlijk gaat het hier om een op 27 maart neergehaald Engels vliegtuig]⁶

Ruim een jaar later, in juni 1943, ontsnapte het gezin Van der Veen en met hen vele Tuinwijkers aan de dood toen een neergehaald vliegtuig vlakbij neerstortte boven Wittevrouwen.

Woensdag 23 Juni 1943

'Wat hebben we een vreselijke nacht gehad. Het luchtalarm van gisteren was zeker een voorteken geweest, want zo erg is het nog nooit geweest. (...)'
'Om 1 uur maakte Meta me wakker en ze zei dat ze vreselijk aan 't vliegen waren. Ze stond op en schoof de gordijnen opzij en opeens wat 't eigenlijk was weten we niet. 't Was een vuurzee boven ons huis. Onze hele kamer was helgeel verlicht. We hoorden geraas, gegel en daartussen loeide de sirene: "Onveilig". Met z'n allen zijn

AMTLICHE BEKANNTMACHUNG!

Auf Befehl der deutschen Wehrmacht haben sich heute um 9 Uhr alle Männer der Stadt **UTRECHT** im Alter von 17 bis 50 Jahren zur Durchführung von Erdarbeiten auf dem **Vreeburg-Platz** zu stellen.

Freistellungsscheine von zivilen oder militärischen Dienststellen sind zur Überprüfung mitzubringen. Sie entbinden nicht von der Meldepflicht.

Mit **Rückkehr** nach befristetem Arbeitseinsatz kann fest gerechnet werden.

Mitzubringen sind: Warme Kleidung, festes Schuhwerk, Decken, Regenschutz, Essgeschirr mit Besteck sowie Spaten oder Schaufeln. Mitgebrachte Fahrräder verbleiben in Besitz der Eigentümer.

Gute Verpflegung, Rauchwaren und täglich 5 Gulden werden gewährt!
Das Verlassen der Stadt ist grundsätzlich verboten!

Der Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Utrecht:

MÜLLER-REINERT.

OFFICIEELE BEKENDMAKING!

Op bevel der Deutsche Weermacht moeten zich heden om 9 uur alle mannen der stad **UTRECHT** in den leeftijd van 17 tot 50 jaren ter uitvoering van graafwerkzaamheden op het **Vreeburgplein** melden.

Bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire instanties moeten ter controle worden meegebracht. De bewijzen ontbeffen niet van den aanmeldingsplicht.

De terugkeer na beëindiging van den arbeid is niet gewaarborgd.

Er moeten worden meegebracht: Warme kleding, stevige schoenen, dekens, regenjas, esgerel, mes, vork en lepel, verder spade of schop. Meegebrachte fietsen blijven in het bezit van den eigenaar.

De dagelijkse vergoeding bestaat uit goeden kost rookartikelen en vijf gulden.

Het is ten strengste verboden de stad te verlaten!

De Gevolmachtigde van den Rijkscommissaris voor de provincie Utrecht:

MÜLLER-REINERT.

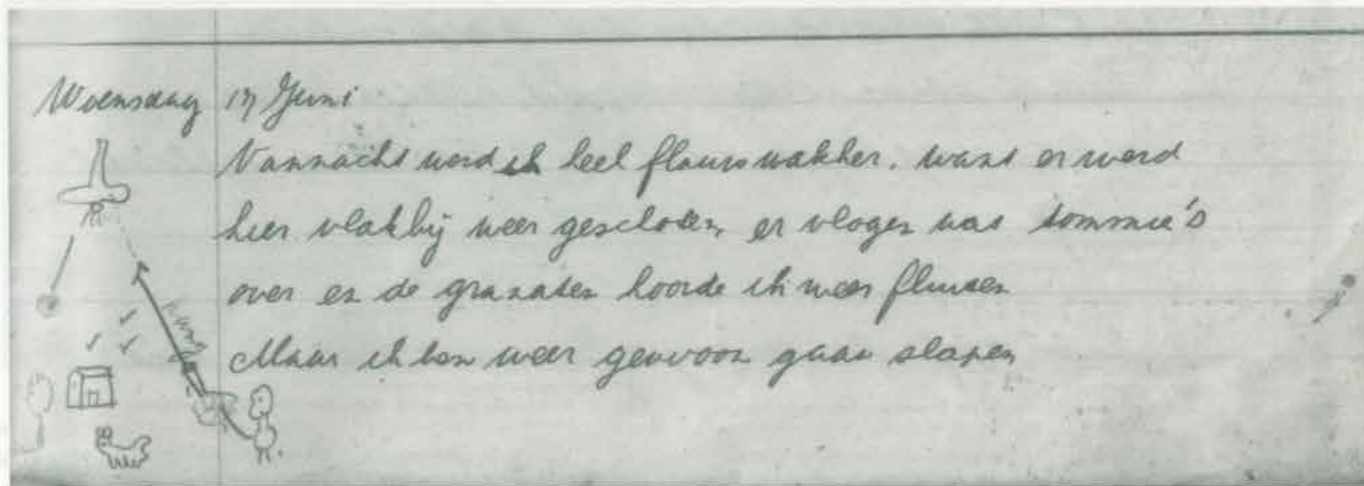
7 OCT. 1944

we toen naar beneden gegaan maar doordat de verduistering kapot was konden we ook geen licht aansteken, dus we zaten met z'n allen in 't pikke-donker. We trokken jassen en schoenen aan en zo zaten we maar te wachten. Toen we eens aan de deur gingen kijken, zagen we achter de gasfabriek in de buurt van de Kapelstraat een rode gloed. Op straat liepen allemaal mensen in pyjama's enz. die ook vroegen wat er eigenlijk gebeurd was. Maar niemand wist het.'
'Eindelijk zijn we dan ook maar weer naar boven gegaan. We lagen net in bed toen we Lisman [een buurman een paar huizen verder] hoorde roepen: "Daar komt ie aan! Op onze huizen af! Gauw de mensen waarschuwen." (...)'
Als de bliksem waren we er allen uit en ik ben buiten gaan kijken. Eerst zag ik niets maar opeens kwam er achter een boom een brandend gevaarte te voorschijn die recht op ons huis aankwam met 'n duikvlucht! Bah, wat was dat angstig!! Gelukkig steeg het weer op en het vloog weer 'n eindje verder, 't ging nu naar Tuindorp. Maar daar vloog

het ook nog over heen, al kwam het steeds lager en tenslotte moet het ergens buiten Utrecht terecht zijn gekomen.'
'Toen we weer in bed lagen hoorden we een ziekenauto langskomen en steeds werd er nog om hulp geroepen en achter de gasfabriek zagen we het ook steeds nog branden. Maar wat er eigenlijk was gebeurd hoorden we vanmorgen pas.'
'Vader belde vanmorgen vroeg al op dat er een deel van het vliegtuig op 'n huis in de Kapelstraat was terechtgekomen. 2 huizen zijn daar geheel verwoest en afgebrand. 'n Moeder wier man in Duitsland zat, werd met 3 dochttertjes gered, maar haar jongste zoontje van 4 jaar hadden ze vergeten en dat is in de vlammen omgekomen.'
'In de Bollehofsestraat was er 'n piloot met parachute door het dak gevallen en hij was op 't bed van twee oude mensjes terecht gekomen. De piloot was dood. Voor 't huis lag allemaal bloed. 'n Ende verder lag 1 achterwiel met 'n deel van de romp.'
'Kwart voor 8 waren Meta en ik al gaan kijken, maar we mochten haast

nergens door. Om 10 uur ben ik eens naar de naaister gaan kijken en toen moest ik aan iemand van de luchtbescherming vragen of ik door mocht lopen. Hij twijfelde eerst en toen gaf hij toestemming.'
'De naaister was nog 'n beetje van streek maar dat was ook geen wonder. Aan de overkant waren in de Bouwstraat 4 huizen achter elkaar helemaal uitgebrand, alleen de muren stonden nog maar. Op 't hoekje van de Goede-straat Bouwstraat was de motor terechtgekomen.'
Het bleek direct na de rampnacht moeilijk een goed overzicht te krijgen van de enorme ravage die de neergehaalde Lancaster had aangericht. Het rapport dat de Luchtbeschermingsdienst al op 23 juni opstelde meldt drie gedode bemanningsleden, twee dode en drie zwaar-gewonde burgers, onder wie een 'nog niet geïdentificeerd' kind van 'ongeveer 4 jaar' en 'een gewonde vlieger, welke bij een arts

Het aanplakbiljet dat Jopie en Meta op 8 oktober zagen.
HUA, Collectie Beeldmateriaal

Fragment uit het eerste
 schrift, 13 juni 1942
 Collectie Familie
 Van der Veen

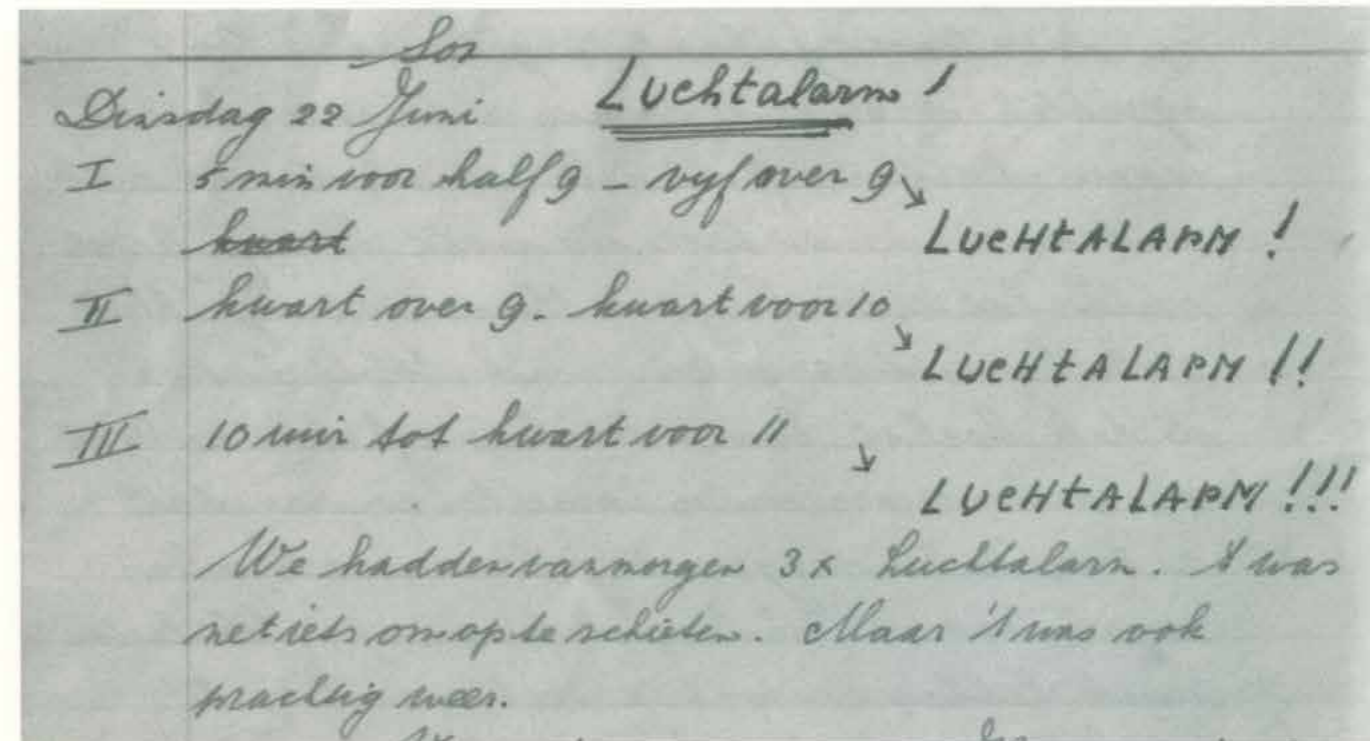
aan de Biltstraat was binnengebracht'. Er zouden acht tot tien huizen uitgebrand zijn. Ook de informatie van de straat die Jopie van der Veen opschreef blijkt achteraf niet helemaal juist. Het jongetje van vier behoorde inderdaad tot een gezin - de familie Stravers - waarvan de andere leden zich in redding hadden kunnen brengen, maar hij was allerminst 'vergeten'. Pogingen om hem uit de vlammenzee te redden mislukten. Pas dertig jaar later werd het verloop van de gebeurtenissen gedetailleerd gereconstrueerd aan de hand van interviews met ooggetuigen en de schaarse overgeleverde documenten. De balans: onder de inwoners van Wittevrouwen vielen vijf doden, drie zwaargewonden en enkele lichtgewonden. Van de bemanning van het vliegtuig sneuvelde er vijf in de lucht of bij hun val en brachten twee het er levend van af. Elf panden brandden uit of raakten zwaar beschadigd en 33 waren licht beschadigd. De gedupeerde bewoners kwamen in aanmerking voor een schadevergoeding mits ze een Ariërverklaring konden overleggen.

Voor het gezin Van der Veen ging het leven verder en Jopie kwam in haar dagboek niet meer terug op die afschuwelijke zomernacht. In 1944 tekende Jopie nog maar sporadisch iets op in het derde schriftje. Twee pagina's die openen met 'Augustus en September', bleven onbeschreven. Naast aantekeningen over de gedwongen wachtdiensten die haar vader moest lopen, vinden we vooral berichten over het verloop van de oorlog. Al uit de eerste twee schriften blijkt dat ze aardig op de hoogte was van wat er elders in het land of de wereld gebeurde. Via haar vader, de verloofde van haar zus die in Enschede zat, de schooldirecteur en de radio en krant (*De Standaard*) wist ze van de belangrijkste oorlogshandelingen.

'Bijzonderheden'

Het aantal Nederlanders dat tijdens de Tweede Wereldoorlog een dagboek heeft bijgehouden belooft waarschijnlijk in de duizenden.⁷ Er waren verschillende redenen om naar de pen te grijpen: het besef getuige te zijn van een dramatische fase in de we-

reldgeschiedenis, de behoefte om vat te krijgen op de alledaagse ongemakken en gruwelijkheden, en het zoeken naar een zinvolle besteding van vele uren 'vrije' tijd in onderduik, kamp of door het (tijdelijk) sluiten van scholen en bedrijven. Al die redenen kunnen voor Jopie van der Veen een rol hebben gespeeld. Een extra lange kerstvakantie en het voorhanden zijn van ongebruikte schoolschriften in 1942 zijn wellicht de directe aanleiding geweest om haar oorlogservaringen aan het papier toe te vertrouwen. De drie schriften vormen niet wat we een 'klassiek meisjesdagboek' zouden noemen. Het zijn niet de persoonlijke ontboezeningen van een puber of adolescent en ze doen geen verslag van ruzies of andere emotionele confrontaties met gezinsleden of vrienden. Het feit dat de laatste pagina's van het eerste en derde schrift beschreven zijn door iemand anders, geeft aan dat het niet ging om strikte privé-aantekeningen.⁸ De daarvoor noodzakelijke privacy bestond ook niet in een kleinbehuisd gezin met zeven kinderen.

Fragment uit het tweede
 schrift, 22 juni 1943
 Collectie Familie
 Van der Veen

Op twee van de drie schriftjes schreef Jopie als titel 'Bijzonderheden'. En dat is precies wat deze schriftjes ruim zestig jaar later nog zijn: ze vertellen hoe een jong meisje zich verbaast over wat er om haar heen gebeurde en hoe een gewoon leven steeds meer bepaald werd door, meestal ongewenste 'bijzonderheden'.

Het volledige dagboek is in de vorm van een kopie ter inzage in Het Utrechts Archief en eveneens op de website van Het Utrechts Archief: www.hetutrechtsarchief.nl

Met grote dank aan Jeannette van der Maten, schoondochter van Jopie van der Veen, die het dagboek onder de aandacht van de redactie bracht.

Maurice van Lieshout is zelfstandig gevestigd publicist, met name op het terrein van jeugdzorg en jeugdbeleid. Daarnaast is hij eindredacteur van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

Noten

- In de citaten zijn kleine schrijffouten verbeterd en doorhalingen niet overgenomen. Alle citaten worden hier voorafgegaan door een volledige datering (dag, datum en jaar) terwijl Jopie van der Veen allerlei varianten gebruikt voor de datering. Weggelaten tekst is aangegeven met (...). Tekstgedeelten tussen vierkante haken betreffen aanvullingen van onvolledig uitgeschreven woorden of [romein] toelichtingen door de auteur van dit artikel.
- Landsman had een snoepwinkelje in de Pieter Nieuwlandstraat, Hoffman was een eierboer voor wie vader Van der Veen ook de boekhouding deed en De Gooier was een melkgroothandel aan de Hogedijk (tegenwoordig Prof. Jordanlaan).
- Informatie over namen in het dagboek en over het gezin zijn afkomstig uit gesprekken die Jeannette van der Maten voerde met Bert en Gerrie van der Veen, de broer en oudste zus van Jopie van der Veen. Vanwege ernstige ziekte was laatstgenoemde zelf niet in staat aanvullende informatie te verschaffen.
- Het eerste schrift bevat 43 handgeschreven pagina's met aantekeningen die lopen van 17 januari tot en met 31 augustus 1942, het tweede (55 pagina's) beslaat de periode 2 januari tot en

met 15 september 1943, het derde (25 pagina's) is volgeschreven tussen 1 oktober 1943 en 9 oktober 1944. Na de zomer van 1943 nam de frequentie van het schrijven sterk af. Of er een schriftje geweest is dat de periode september tot en met december 1942 dekt, is niet bekend. Wel is er een vierde schrift waarin Jopie al eerder, namelijk in 1941, 'uitknipsels en bijzonderheden' opnam. Vanaf 22 maart tot en met 26 april 1941 verzamelde de toen 14-jarige voor het merendeel krantenberichtjes lopend van 'Wasschen zonder zeep' en 'Clandestien geslacht vee opgespoord' tot 'Tijdelijk dansverbod' en 'Aanmeldingsplicht voor personen van Joodschen Bloede'. Ook zus Meta verzamelde in 1941 een tijdlang knipsels.

5 Mondelinge mededeling februari 2005 en beaamd door zus Gerrie die zich herinnert hoe de buurman haar en haar verloofde Jo in 1944 adviseerde een andere route te nemen toen ze op een fiets met houten banden op voedsel uit gingen. Daarmee zouden ze voorkomen dat de Duitsers Jo op zouden pakken (hij had eerder ondergedoken gezeten om aan de *Arbeits-einsatz* te ontkomen).

6 Gegevens over een op 31 maart 1942 neergestort vliegtuig zijn niet te vinden. Mogelijk wordt de crash bedoeld van

Toeschouwers kijken naar een deel van het neergehaalde Engelse vliegtuig in de Bouwstraat, 23 juni 1943
HUA, Collectie Beeldmateriaal

het Engelse vliegtuig dat op 27 maart omstreeks 22.30 uur neerstortte bij Zeist en dat het leven kostte aan drie inzittenden maar op de grond niemand verwondde (zie: *Opgave van de Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 van in de provincie Utrecht neergestorte vliegtuigen en Proces-verbaal opgemaakt door de politie Zeist op 28 maart 1942* (Archief van de gemeente Zeist, 1906-1945, inv.nr. 1784; Gemeentearchief Zeist.). Met dank aan Pierre Rhoen, Gemeentearchivaris Zeist.

Omdat het in het dagboek de eerste, niet exact gedateerde aantekening sinds 11 maart betreft, is een vergissing aannemelijk, te meer omdat achter het woordje 'dinsdag' een half vraagteken staat.

- 7 Het belang van oorlogsdagboeken als historische bron werd al vroeg erkend. Het op 8 mei 1945 opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (het huidige NIOD) heeft zich van meet af aan ten doel gesteld 'zo veel mogelijk materiaal te verwerven over de lotgevallen, de reacties en de activiteiten van hen die (...) de oorlog en de bezetting slechts hadden kunnen ondergaan.'

(A.H. Paape in de inleiding op Sjenitzer - van Leening, *Dagboekfragmenten*). Dat gebeurde door honderden interviews af te nemen, de producten van de ondergrondse pers te verzamelen en burgers op te roepen allerlei relevant documentatiemateriaal in te leveren. Na een radio-oproep in februari 1947 kreeg het instituut ruim 1.200 dagboeken toegestuurd. Daaruit werd in 1954 een thematische selectie gepubliceerd die in 1985 nog een vierde druk beleefde. Het dagboek dat centraal staat in dit artikel bleef altijd in familiebezit en werd niet eerder openbaar gemaakt. Het is in ieder geval vrij uniek, omdat er maar weinig oorlogsdagboeken van minderjarigen zijn overgeleverd, al behoort het meest beroemde en meest literaire - dat van Anne Frank - natuurlijk wel tot die categorie.

- 8 Op de laatste twee pagina's van het eerste schrift schreef ene 'Terry' twee soldatenliedjes, terwijl de slotpagina's van het derde schrift - in weer een ander handschrift - gebruikt zijn voor een afrekening van levensmiddelen, enkele rekensommetjes en handtekeningen.

Literatuur

Cocural, A., en I. Zwaaf jr., 'Het vliegtuig op Wittevrouwen. De nacht van 22 op 23 juni 1943', in: *Maandblad Oud-Utrecht* (48) (1975) 41-43, 56-59 en 65-67.

Denneman, H.A., *Wittevrouwen en Buiten-Wittevrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk* (Utrecht 1997).

Miert, Jan van (red), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940 - 1945* (Utrecht 1995).

Sjenitzer-van Leening, T.M. (selectie), *Dagboekfragmenten 1940 - 1945. 4e druk* (Utrecht / Antwerpen 1985)

www.hetillegaleparool.nl